

POHL, Dieter
egyetemi tanár
Klagenfurti Tudományegyetem*

DOI: 10.15170/DIKE.2024.08.01-02.02

A népi-fasiszta Európa¹

A ‘Völkisch’-Fascist Europe

The article discusses the rise of fascism and völkisch ethnonationalism in Europe, particularly during the 1930s, leading up to and including World War II. It highlights how various European countries experienced a rightward political shift, with fascist and ethnonationalist movements growing out of the post-World War I environment. These movements were characterized by ultranationalism, anti-communism, and a high propensity for violence. The text argues that the political landscape of the era was shaped not just by fascism but by a blend of fascist and ethnonationalist tendencies, which varied across different political systems. It also emphasizes the role of anti-Semitism as a unifying factor among ethnonationalist groups and describes the transformation of traditional authoritarian regimes into ones that embraced these new ideologies. Lastly, the text examines specific countries like Hungary and Romania, detailing how local political dynamics and international influences led to the rise of extreme right-wing movements, culminating in the cooperation or conflict with Nazi Germany's expansionist policies.

Keywords: *Völkisch-Fascist, ethnonationalism, anti-Semitism, authoritarian regimes, Hungary, Romania, Nazi Germany*

1. Bevezető gondolatok

Ha visszatekintünk az 1930-as évek Európájára, akkor nem a nyugat-európai demokráciák jutnak először eszünkbe, hanem sokkal inkább az általános politikai jobbra tolódás és a fasizmus áttörése. Ez a folyamat – a militarizált Japán expanziós politikájával karöltve – vezetett el pár évvel később a II. világháborúhoz. Némelyek a fasizmus korszakáról, a demokráciák bukásáról beszélnek szerte Európában,² ezen belül az olasz fasizmus 1929-től kiteljesedő birodalmi politikájáról, a nemzetiszocialista rendszer megszilárdulásáról az 1930-as évek közepén Németországban, valamint mindkét állam európai terjeszkedéséről 1938-tól, elsőként német részről Ausztriában és Csehszlovákiában, majd olasz részéről Albániában.

A fasiszta mozgalmak az I. világháborút közvetlenül követő szakaszra nyúlnak vissza; ezek elsősorban ultranacionalista, antikommunista, kezdetől fogva rendkívül erőszakos, kulturálisan a háború és a hadsereg irányába orientált, nagyrészt fiatalokból álló és az ún. polgári társadalom ellen irányuló mozgalmak voltak. Mindazonáltal csak olyan társadalmi, kulturális és politikai környezetben erősödhetek meg, amely legalább részben szimpatizált velük, és amely nagyrészt

* ORCID ID: 0000-0002-3777-6473.

¹ A tanulmányt *Hönig Klára* fordította magyar nyelvre. A tanulmányban szereplő online hivatkozások utolsó letöltése: 2024. 08. 30.

² CROW, *American Democracy in a Fascist Age* 296–304; elsősorban: NOLTE, *Der Faschismus in seiner Epoche*; NOLTE, *Die faschistischen Bewegungen*. A továbbiakban nem idézzük a fasiszta mozgalmakról szóló kiterjedt szakirodalmat.

osztotta irányultságukat. Végeredményben két ellentétes folyamat figyelhető meg: egyes országokban, például Németországban a konzervatív-autoriter irányzatok összeolvadtak a fasizmussal, míg más országokban – mint például Ausztriában, Magyarországon és Romániában – harcoltak ellenük és elnyomták ezeket.

A következőkben az a szándékunk, hogy az európai politikai jobbra tolódást egy szélesebb, a fasizmusétól némileg eltérő perspektívából vizsgáljuk meg. Azt a tézist képviseljük, hogy a korszakot nemcsak a fasizmus jellemezte, hanem a fasiszta és a népi (*völkisch*) tendenciák kölcsönhatása is, olyan tendenciáké, amelyek nagyon különböző módon indultak el és részben eltérőek is maradtak. Egyes társadalmakban és bizonyos időszakokban ez a két irányzat összeolvadt, máshol inkább külön léteztek, sőt ellentétes irányultságúak voltak. A II. világháború alatt és az azt közvetlen megelőző időszakban tehát nemcsak Hitler Európája (azaz egy Berlinből központosított kontinens) alakult ki, ahogy ez sok könyvcímbe is szerepel, hanem egy népi-fasiszta politikai hálózat is.

2. A népi mozgalmak természete

Régóta köztudott, hogy Hitler nemcsak az európai fasiszta csoportokkal működött együtt, hanem számos tekintélyelvű-konzervatív rezsimmel is, legyen szó a Vichy-Franciaországról nyugaton vagy a német szövetségesekről Kelet-Európában, *Mannerheim* Finnországtól *Horthy*-Magyarországon át *Antonescu* Romániájáig és a bolgár királyi diktatúráig. Mindezek a rendszerek azonban már nem klasszikus értelemben vett tekintélyelvű-konzervatív rendszerek voltak, és természetesen nem voltak klasszikusan monarchikusak sem, hanem a hagyományos diskurzusok és politikai felfogás átalakulását eredményezték, amely egyre inkább magába foglalta a népi tendenciákat is.

Mindez nem a Német Birodalom klasszikus, népinek nevezett mozgalmára vonatkozik, amely egy meglehetősen ezoterikus irányzat volt: egy ún. „német vallás” kifejllesztésére törekedett, miközben a politikai periférián maradt a nemzetiszocializmus idején és azon túl is.³ Sokkal inkább etno-nacionalista és kulturálisan rasszista csoportokról volt szó, amelyek a teljes politikai és kulturális szférát áthatották, mindenekelőtt a feltételezett etnikai tér kifelé történő kiterjesztése és az állítólagosan idegen csoportok belső marginalizálása érdekében.⁴ Az 1870-es évektől kezdve számos országban létrejöttek ezek a szervezetek és felfogások. Részben azokból a konzervatív struktúrákból származtak, amelyek a modern tömegpolitika, de mindenekelőtt a liberalizmus jelenléte miatt védekező pozícióba helyezkedtek. A háború előtti társadalmakban, 1914 előtt csak egy áramlatot képeztek a sok közül, és ezért a demokráciához való viszonyuk is ambivalens módon alakult a kezdeti időszakban, azaz a tekintélyelvűség csak idővel tört utat magának közöttük. Feltűnő azonban az általános választójog, Romániában a földreform és az új szociálpolitika iránti érdeklődésük, mivel ez utóbbi a munkásosztály nemzeti integrációját volt hivatott lehetővé és ezáltal immunissá tenni a „népidegennek” tekintett internacionalizmussal szemben. Alapjában azonban egy más típusú, ún. népi-modern szociálpolitikáról volt szó.⁵

Valamennyi népi csoport meghatározó közös vonása azonban az antiszemitizmusban rejlett, amely Közép-Európában elsősorban az emancipáció ellen, Kelet-Európában pedig a zsidó

³ Vö.: PUSCHNER, Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich; BREUER, Die Völkischen in Deutschland.

⁴ Így a nemzetiszocialista kitelepítési politikáról szóló alapvető munkában is: STILLER, Völkische Politik.

⁵ WALKENHORST, Nation – Volk – Rasse.

népesség középosztályba kerülése ellen irányult; az utóbbi esetben a zsidóságot a nemzetépítés akadályának tekintették. Bár nem minden antiszemita csoport volt népi (az 1899 óta Franciaországban működő *Action française* például aligha sorolható ide), minden népi szervezet antiszemita volt.⁶ Már az 1880-as évek elején egyfajta antiszemita internacionálé létrehozására is történtek kísérletek. A Német Reformszövetség több „*Nemzetközi Zsidóellenes Kongresszus*” szervezett Szászországban, de ezeken többnyire német és magyar antiszemiták vettek részt, és a mozgalom hamarosan újra elhalt.⁷

Az 1880-as évek, a gazdasági világválság időszaka, táptalaja volt a népi csoportok kialakulásának, bár ezek nagyobb visszhangra – országonként eltérő mértékben – csak a századforduló után találtak. Megemlítenők e népi csoportok között az Össznémet Szövetség vagy a radikálisok a német Gazdaszövetségen belül, továbbá a Német Nemzeti Mozgalom Ausztriában a maga összetett spektrumával, a Nemzeti Demokrata Párt Lengyelországban 1897 után és a román Nemzeti Demokrata Párt is 1910-et követően. Egy meglehetősen kicsi szervezet mondhatja el magáról azt, hogy az NSDAP egyfajta előfutára volt: az 1903-ban alapított Német Munkáspárt Német-Csehországban és a Szudéta-vidéken.⁸

Ez az időszak a népi politika másik központi területét is felmutatja: a „*másik*” etnikummal, leginkább a szláv lakosság szervezeteivel való konfrontációt. A népi mozgalom többnyire a határvidéki politikában volt aktív. Az Osztrák-Magyar Monarchiában meglevő szlávellenes agitáció mellett itt mindenekelőtt a német politikát és az új nacionalista szervezeteket kell megemlíteni, a keleti határon az *Ostmarkenvereine*-t, míg a délin a német iskolai egyesületeket. Magyarországon némileg más konstelláció volt megfigyelhető: egyrészt az erőteljesebb állami magyarosítási politika, különösen a szlovák lakossággal szemben, másrészt egyfajta pántörök felfogás formájában a turanizmus homályos eszmevilága volt az, ami e körbe tartozott.

Az I. világháború radikalizálta a népi mozgalmakat, de egyúttal gátolta is azokat. Németországban 1914-ben megalakult a *Deutschvölkische Partei*, a Német Népi Párt, 1917-ben pedig a *Deutsche Vaterlandspartei*, a Német Szülőföld Pártja, amelyeket időnként már a protofasiszták közé sorolnak.⁹ A két világháború közötti jobboldal három központi jellemvonását ezek is magukénak tudták: az antiszemitizmust, beleértve a zsidó lakosság kiűzésének a szándékát, az agresszív telepítési politikát a szláv lakosság kitelepítésével, de az állam autoriter-militarista átszervezését is. Ezek az elemek a háborús körülmények között természetesen nem tudtak kibontakozni; az antiszemita agitációt és az expanzív telepítési elképzelések célok közzétételét a katonai cenzúra tiltotta.

A fasizmus tényleges megszületése az I. világháborút követő években következett be, az oroszországi kommunista forradalom és más országok forradalmi kísérleteivel a háttérben, de mindenekelőtt az erőszakos milíciák megalakulásával, amelyek nem riadtak vissza politikai ellenfeleik megölésétől sem. Ezek a milíciák, legyenek polgárőrségek, szabadcsapatok, az olasz *Arditi*, vagy akár titkos szervezetek, fontos kapocsnak tekinthetők a háború előtti időszakban már

⁶ BENZ, Handbuch des Antisemitismus.

⁷ WYRWA, Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz.

⁸ KRZYWIEC, Polska bez Żydów; WLADIKA, Hitlers Vätergeneration.

⁹ PUSCHNER, Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich 387; HAGENLÜCKE, Deutsche Vaterlandspartei.

gyökerekkel rendelkező népi csoportoknak a tényleges fasizmusba történő átmenetét tekintve.¹⁰ 1922-re egy új modell is megjelent e csoportok számára: az olasz fasizmus, amely politikai sikert is képes volt elérni.

Megállapíthatjuk azt is, hogy különösen a német DAP/NSDAP képviselte a népi hagyomány és az új fasiszta fellépés összeolvadását. Ezzel szemben a szudétanémet DAP utódja, az ausztriai DNSAP inkább a népi spektrumban maradt: többnyire konzervatívizmus jellemezte, hagyományos legitimációs stratégiákat követett, jó kapcsolatokat ápolt az egyházzal, továbbá kevésbé tűnt harciasnak és militaristának. A fasiszta szervezetekre általában véve azonban jellemzővé vált az erőszakos fellépésekre való hajlandóság, a katonai egyenruhás megjelenés, de a hősök és a vezérek kultusza is. Az erőszakos antiszemitizmus, amely a népi mozgalmat átfogóan jellemezte, elsősorban a közép- és a keleteurópai fasiszta mozgalmak sajátja volt, míg a korai időszakban csak erősen korlátozott mértékben volt jelen az olaszországi és a nyugateurópai fasizmusban.

Németországon és Ausztrián kívül a népi mozgalmak különösen Magyarországon és Romániában mentek át jelentős átalakuláson, bár e két ország nem azonos alapokról indult el e tekintetben. Magyarország nemcsak az I. világháborút veszítette el, hanem egy rövid kommunista uralomnak a színhelye is volt. Ráadásul, akárcsak Németországban és Ausztriában, a határok miatt elkeseredett „*etnikai csatározások*” alakultak ki. Ebben az időben Magyarországon is egyre inkább terjedt a szélsőjobboldali terror, ami a Tanácsköztársaság elleni harcként jelent meg, valójában azonban a zsidók elleni erőszakba torkollott. A milíciák mintegy 1.500-3.000 zsidót gyilkoltak meg, mert azzal gyanúsították őket, hogy együttműködtek a Tanácsköztársasággal. Az 1930-as és 1940-es években az ellenforradalom és a fehérterror számos főszereplője újra felbukkant.

A *Horthy Miklós* vezette új ellenforradalmi rendszer elsőként egy nemzeti sokkhatással szembesült: a trianoni békeszerződés következtében bekövetkezett területcsökkenéssel. Az új kormány ugyanakkor a hagyományos magyarosításon túlmutató népi politikát folytatott: a hírhedt *numerus clausus* törvény (1920), amely korlátozta a zsidó diákok számát, az első antiszemita törvény volt Európában 1918 után. Belföldön már arról beszéltek, hogy a zsidó férfiak számára kényszermunka-szolgálatot vezetnek be, és egyúttal kizárják őket a katonai szolgálatból.¹¹

Romániában *Alexandru C. Cuza* a szélsőjobboldal egyik kulcsfigurájává vált a Nemzeti Keresztény Unióval, amely 1923-ban beolvadt a Nemzeti Keresztény Védelmi Ligába. Itt is népi és fasiszta elemek léptek szövetségre. Az ifjúsági szervezet azonban 1927-ben elszakadt az anyapárttól, és *Corneliu Codreanu* vezetésével megalakította a Mihály Arkangyal Légióját, a román fasizmus archetipikus csoportját. Romániában is létezett a zsidó lakossággal szembeni jogi diszkrimináció; többségüknek nem adták meg az állampolgárságot, csak 1923-tól a Nyugat nyomására.¹²

Az 1880-as évekhez hasonlóan az 1920-as évek elején is számos kezdeményezés indult a középeurópai népi csoportosulások határokon átnyúló koordinálására. 1920 és 1922 között például magyar, német és osztrák képviselők között tárgyalások folytak egyfajta „*fehér internacionálé*” megalapításáról és egy közös „*Berlin elleni menet*” megszervezéséről *Mussolini* mintájára. Ezek a

¹⁰ GERWARTH, The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War 175–209.

¹¹ BODÓ, The White Terror.

¹² Vö.: WEBER, Rumania 501–574.; SANDACHE, Doctrina național-creștină în România.

kapcsolatok azonban 1923-tól látszólag ismét meglazultak, többek között a fasiszta *Hitler* és a főnemesi-népi *Erich von Ludendorff* kudarcba fulladt puccskísérlete után.¹³

Miközben az olasz fasizmus az 1920-as években a keleti szlovén lakossággal és a dél-tiroli német nyelvű többséggel szemben saját etnopolitikát folytatott, a népi politika jelentősége 1924-től kezdve csökkent. Ekkor kezdett el lazulni a kapcsolat a népi és a fasiszta irányzatok között. A nemzetgazdaságok és demokráciák stabilizálódásával az etno-nacionalizmus valamelyest elveszítette a jelentőségét. Kapcsolódott ehhez egy külpolitikai kényszer is: ahhoz, hogy az európai rendszerben elismertek maradjanak, az antant hatalmak által 1919–1920-ban meghatározott kisebbségvédelmi normákat be kellett tartani. Ez ugyan érvényesült a kormányok esetében, de sokkal kevésbé volt jellemző társadalmi értelemben. A „népről” és a „nemzeti közösségről” szóló párbeszéd minden politikai táborban jelen volt, és a népi gondolkodásmód elterjedt a közéletben és a tudományos életben is.¹⁴ Különösen az egyetemekre igaz, hogy megmaradt az erős jobboldali irányvonal, a diákok körében gyakran erőszakos-fasiszta, a professzorok körében pedig inkább népi-antiszemita felfogással, ahogy ezt többek között az egyetemekről készült újabb tanulmányok igazolják.¹⁵ A középosztály szakmai egyesületei is gyakran nyíltan vagy burkolt módon antiszemiták maradtak.

3. A népi mozgalmak kapcsolatrendszerének változásai

Mint tudjuk, a gazdasági és politikai enyhülés rövid szakasza hamarosan véget ért, 1929 és 1931 között a világpiac összeomlott és Európa nagy részén radikalizálódott a politika. Ez nemcsak a gazdaság és a demokrácia válságát jelentette, hanem kulturális fordulópontra is volt. Megerősödött az a meggyőződés, hogy a demokrácia a maga érdek-kiegyenlítésével belső és külső vonatkozásban is megbukott, beleértve ebbe a kisebbségekkel és a saját népcsoportokkal rendelkező szomszédos államokkal szembeni politikát is. Emellett robbanásszerűen nőtt az antiszemitizmus. A jobboldali politikai spektrumban két jelentős elmozdulás volt megfigyelhető.

Németországban és Ausztriában az NSDAP egyre inkább magába olvasztotta a népi táborát. Németországban a Harzburgi Front és a Nemzeti Konzervatívok *Hitler* hatalomátvétele utáni átállásával történt ez meg, míg Ausztriában az NSDAP-ba vándorolt át a Nagynémet Néppárt tagsága, majd 1933-ban be is tiltották a Néppártot. Ezzel – legalábbis hivatalosan – egyelőre megállt a népi-fasiszta mozgalom az országban, különösen az NSDAP 1934. júliusi puccskísérlete után. *Mussolini* azon kísérlete, hogy ebben a szakaszban fasiszta internacionálét alapítson, kudarcot vallott. Az ún. Akcióbizottságok a Római Egyetemességért (*Comitati d’Azione per l’Universalità di Roma*) már 1934-ben összeomlottak a fasiszta csoportok közötti konszenzus hiánya miatt. Az Antikomintern Paktum pedig, amelyet Németország 1935-ben Japán sürgetésére hozott létre, inkább csak egy gyenge propagandaesemény maradt. Igaz, az NSDAP a Külpolitikai Hivatalán (APA) keresztül politikai értelemben már korábban is támogatta a külföldön működő népi-fasiszta csoportokat, erre vonatkozóan – amennyire látható – kiterjedt vizsgálat még nem történt.¹⁶

¹³ THOB, Der Ludendorff-Kreis 396–399.

¹⁴ RETTERATH, „Was ist das Volk?“, HETTLING, Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit.

¹⁵ FRITZ, Alma Mater Antisemitica.

¹⁶ SCHOLZ, Italienischer Faschismus als „Export“-Artikel (1927–1935); az APA-val kapcsolatban még: JACOBSEN, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938.

Az 1930-as évek közepén nemcsak Németországban, hanem Kelet-Európában is megfigyelhető volt a politikai szintér radikalizálódása. 1932-ben *Gömbös Gyula* volt az első szélsőjobboldali politikus, aki miniszterelnöki tisztséget tölthetett be. Az állam tekintélyelvű átszervezésére és antiszemitaabb politikára vonatkozó terveit azonban a konzervatív establishment megghiúsította, és maga *Gömbös* 1936-ban meghalt. Ennek ellenére Magyarországon erősödött a szélsőjobboldali spektrum. Számos új párt és szervezet alakult 1931–1933-ban, és néhányan már kifejezetten nemzetiszocialistának nevezték magukat.¹⁷ Ezek közül a legsikeresebbet, a *Szálasi Ferenc* vezette Nemzeti Akarat Pártot, a nyilaskereszteseket az 1935. évi választásokon ugyan még nagyban hátráltatta a korlátozó választási törvény, 1939-ben mégis képes volt arra, hogy a szavazatok 15%-át megszerezze.

A Mihály Arkangyal Légioja, a korabeli romániai legionárius mozgalom 1933-tól szintén tömegszervezetté fejlődött. Ami azonban ezen áttekintés kontextusa szempontjából meghatározó, az az, hogy a népi irányzatú konzervatív kormányok megpróbálták visszaszorítani a fasisztát a pártok betiltásával, de akár erőszakkal is, mint azt *Codreanu* és a Légio más vezető kádereinek 1937-ben történt meggyilkolása mutatta. A fasisztus elleni ilyen jellegű küzdelem számos országban megfigyelhető, például Litvániában, Lengyelországban, vagy – mint említettük is – Ausztriában.

Az érem másik oldala az antiszemita politika elterjedése volt ezekben az országokban. Ennek az volt a célja, hogy a szélsőjobboldal térnyerését megakadályozzák, miközben Németország felé tekintettek, ahol a nemzetiszocializmus egyre inkább sikermoddellnek számított, akárcsak előtte az olasz fasisztus. Amikor a szélsőjobboldali *Cuza* 1937-ben *Octavian Goga* vezetésével hatalomra került Romániában, rövid időn belül kezdeményezte az 1930-as évek első, Németországon kívüli antiszemita törvényét. A következő évben a magyarországi *Darányi*-kormány, amely *Gömböshöz* képest mérsékeltebb volt, követte a példáját az I. zsidótörvénnyel, és mint ismeretes, *Mussolini* is ebbe az irányba mozdult 1938-ban a faji törvényeivel, ami antiszemita felfogása miatt aligha esett nehezére. *Pilsudski* halála után a lengyel kormányok is egyértelműen antiszemita politikát folytattak, bár ez zsidótörvények nélkül valósult meg.¹⁸

A szélsőjobboldal, akár népi, akár fasiszta, különböző konstellációkban formálódott Európa-szerte. A kereteket – közvetlenül vagy közvetve – a német vezetés határozta meg. A konzervatív-népi koalíciós partnerek kiszorultak az irányításból Németországban. Ausztriát, amely már 1936 óta kénytelen volt elfogadni a nemzetiszocializmus beszivárgását, 1938-ban annektálták, Szlovákiában pedig konzervatív-népi rezsim alakult egy fasiszta tömegszervezettel, a *Hlinka-Gárdával*. Spanyolországban *Franco* a *Hispanidad* népi koncepciójával és a fasiszta *Falange*-gal került hatalomra, Franciaországban pedig a szélsőjobboldal a népfrentkormányra adott reakcióként szilárdult meg.

A magyarországi és romániai vezetés még akkor is antiszemita irányvonalon maradt, amikor a rövidéletű *Goga-Cuza*-kormány Romániában megbukott. Átmenetileg mindkét országban vissza tudták szorítani a fasisztát. 1944-ig a magyarországi nyilas párt pozíciója marginalizálódott, Romániában azonban más volt a helyzet. Itt 1940 nyarán államválság követte azt, hogy jelentős területeket voltak kénytelenek átengedni a Szovjetuniónak. Az új erős ember, a katona *Ion Antonescu*

¹⁷ PAKSA, Magyar nemzetiszocialisták.

¹⁸ Vö.: POHL, Right-wing politics and the rise of Antisemitism in Europe, 1935–1940: A Survey 19–38. Az európai zsidóellenes törvényekről: GERLACH, Der Mord an den europäischen Juden 306–325.

ekkor alapított a fasisztákkal együtt nemzeti-legionárius kormányt. De még ez a meglehetősen szokatlan együttműködés is rövid életű volt. A Vasgárda 1941 februári puccskísérlete után a kormányt felszámolták, funkcionáriusait pedig üldözték, sőt néhányan Németországban kértek politikai menedéket.

Hitler európai terjeszkedése természetesen alapvetően megváltoztatta a helyzetet. Lengyelországot mint államot teljesen megsemmisítették, és a lengyel jobboldal együttműködési ajánlatait figyelmen kívül hagyták.¹⁹ Más országokban azonban *Hitler* többnyire továbbra is a népi-konzervatívokra támaszkodott, nem pedig az ottani fasiszta mozgalmakra. Franciaországban létrehozta a katolikus-konzervatív Vichy-rendszert, amely erősen antiszemita volt. Az azonban, hogy a megszállt Horvátországban az *Usztasa* terrorszervezet működésbe léphetett, elsősorban annak volt köszönhető, hogy az ország vezető politikai ereje, a Horvát Parasztpárt megtagadta az együttműködést. Persze, mindeközben olasz befolyás is érvényesült. A fasiszta és a népi vonások az *Usztasában* is megtalálhatók voltak, és az *Usztasa* jó néhány tagja a Parasztpártból került ki. Ezért vannak kísérletek arra, hogy ezt a jelenséget „*usztasizmusnak*“ nevezzék.²⁰ Az *Usztasa* uralom azonban a náci Németország számára kontraproduktívnak bizonyult, polgárháborúhoz és káoszhoz vezetett.

A szövetségesek körében, akik 1940 vége óta a Háromhatalmi Paktumban kapcsolódtak össze, *Hitler* az olyan bizonyítottan konzervatív erőket részesítette előnyben, akik maguk is etno-nacionalista politikát folytattak. Magyarország a trianoni békeszerződés következtében elveszített területeinek egy részét vissza tudta szerezni, nem egy esetben úgy, hogy a magyar katonai egységek ezeken a területeken merev megszállási politikát folytattak. A legradikálisabb változatot minden bizonnyal a tekintélyelvű, népi *Antonescu*-rezsim gyakorolta Romániában. Nemcsak egy nagyszabású tervet dolgoztak ki a német „*Generalplan Ost*“ („*Általános terv a Keletről*“) egyfajta miniatűrjeként, hanem a román hadsereg megsemmisítő háborút is folytatott Besszarábiában és a román megszállt területeken, román zsidók holokausztját és a román tömeges meggyilkolását hajtva végre. Megjegyzendő, hogy a kezdeményezők azok voltak, akik a fasiszta mozgalmat felszámolták. Amikor aztán a „III. Birodalom” 1944 márciusában Magyarországot is megszállta, a konzervatív-népi magyar kormány és közigazgatás szorosan együttműködött a magyar zsidók megsemmisítésében. Szinte paradoxonnak tűnik, hogy *Horthy* 1944 októberében bekövetkezett bukása után az új, fasiszta nyilas kormány eleinte megtagadta a zsidó lakosság további kiadatását. Csupán Finnország utasította el ennél erőteljesebben a zsidók átengedését, miközben a saját nagytér-politikája megvalósítására törekedett a megszállt szovjet területeken.²¹

A szélsőséges erőszakpolitikán túl 1943-ig terjedően más együttműködési forma is létrejött a népi-konzervatívok és Németország között *Hitler* „*Új Európájában*“. Ez a modell viszonylag laza felépítésének volt köszönhető, amely azonban nem csak a propaganda szintjén érvényesült, hanem számos nem német erő valódi együttműködési keretként élte meg. A kultúrában és a tudományban, valamint bizonyos mértékig a szakmai szervezeteken keresztül történő erőteljes kapcsolódási pontokról volt szó, ahogy erről a német és a külföldi sajtó széles körben beszámolt. Csak 1943-tól ment végbe bizonyos lépcsőzetes eltávolodás, ami azonban csak a német vereséggel előre számol,

¹⁹ WIADERNY, Nie chciała kolaboracja 131–140.

²⁰ Lásd az erről szóló vitát a *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 2021/1. számában.

²¹ Lásd az utalásokat: POHL, Nationalsozialistische Verbrechen 279.

tisztánlító főszereplőkre vonatkozott. Egyik oldalról nézve a szélsőjobboldali csoportok a föld alá vonultak, ahogy ez többek között Franciaországban, Lengyelországban és Ukrajnában történt, miközben a korábbi partnerek jelentős része, különösen Kelet-Közép- és Délkelet-Európában, a szovjet előre nyomulás és a bolsevizálódás veszélye miatt megerősítette az együttműködést.²²

A német vezetés fokozatosan a fasiszták felé fordult: ennek példája, hogy Norvégiában (*Nasjonal Samling*) már egészen korán, de Franciaországban és Hollandiában is egyre több fasiszta mozgalmi kádert alkalmaztak a közigazgatásban és a rendőrségben. A csúcspontot minden bizonnyal az jelentette, amikor a német vezetés – ahogy erre már utaltunk – nyilaskeresztes kormányt segített hatalomra Budapesten.

A tengelyhatalmak vereségével a politikai jobboldal Nyugaton teljesen lejárátódott, Kelet-Európában pedig a kommunista uralom alatt meg is szűnt. A leszámolások során különösen a fasisztákat, de más kollaboránsokat is keményen megbüntettek. Ez a szakasz azonban egész Európában, így Németországban és Ausztriában is rövid életű volt. Az egykori kisebb káderek hamarosan integrálódtak az új rendszerekbe, legyen szó a nyugati demokráciákról vagy a keleti ún. népi demokráciákról. A leleplezett fasiszták továbbra is diszkreditáltak maradtak, és többnyire marginális politikai vagy veterán-szervezetekbe szerveződtek. A konzervatív-népi erők ezzel szemben az 1950-es években gyorsan beilleszkedtek a politikai fősodorba, vagy – többnyire szinte töretlenül – a tudományos, kulturális vagy gazdasági szervezetekbe. Az újjáépítés és a hidegháború összefüggés-rendszerében gyakran keresett szakemberek voltak. Ez vonatkozik például a német *Ostforschung* területére, amely népi múltja ellenére a demokráciában is szinte töretlenül meghatározó volt a németiség kultúrájának, történetének kutatásában,²³ és azokra is, akik nem tudtak vagy nem akartak Kelet-Európában tovább működni. Így inkább külföldön folytatták tevékenységüket, miközben gyakran a keletkutatás szakértőjeként ismerték el őket hazájukban. Nyugaton ők jelentették az 1930-as és 1940-es évek elejének emlékeztét.

Az 1980-as években elkezdődött a két világháború közötti népi áramlatokhoz való tudatos politikai kapcsolódás is, kezdetben a nyugat-európai populizmusban, például az osztrák FPÖ-ben, majd a vasfüggöny leomlása után Kelet-Európában. Ezek az áramlatok különösen az utóbbi tíz évben nyertek jelentősebb befolyást. Némelyek a konzervatív-népi politika rehabilitálására törekednek példának okáért Magyarországon – a zsidó lakosság elleni népirtásban betöltött szerepe ellenére – *Horthy*-nak az implicit felértékelésével, vagy a Balti államokban, Horvátországban és Nyugat-Ukrajnában.

4. Következtetések

Összefoglalva azt lehet mondani, hogy ha meg akarjuk érteni az 1930-as évek európai jobbra tolódását, nem elég a szűkebb értelemben vett fasizmust elemezni vagy a fasizmus fogalmát a konzervatív-tekintélyelvű mozgalmakra kiterjeszteni. Sokkal észszerűbbnek tűnik az, hogyha a népi és a fasiszta tendenciák között koronként és helyenként különbséget teszünk, még ha e kettő

²² DAFINGER, Kulturbeziehungen und informelle Netzwerke in Hitlers Europa; DAFINGER – POHL, A New Nationalist Europe Under Hitler.

²³ Lásd hozzá: FAHLBUSCH – HAAR – PINWINKLER, Handbuch der völkischen Wissenschaften.

szorosan összefüggött is egymással és – különösen Németországban – jelentős mértékű kapcsolat is volt közöttük.

A népi gondolkodásmód és szervezetek régebbiek, mint a fasizmus, hosszú ideig szilárdan rögzültek a társadalmi berendezkedés egyes elemeiben és összeegyeztethetők voltak a tradicionális felfogással. Ami a lényegi elemüket illeti, egy szélsőséges, szervesen felfogott etno-nacionalizmus körül forogtak, amely a területi terjeszkedést szorgalmazta és erősen antiszemita volt. Kulturálisan konzervatív irányultságúak voltak, a politikai rendről alkotott elképzelések tekintetében azonban széles skálán mozogtak az etno-nacionalista demokráciától és egyfajta nemzeti szocializmustól a tekintélyelvűségig terjedően.

Kétségtelen, hogy a népi mozgalmak az elsődleges táptalaját képezték a fasizmusnak, amely az I. világháború után igen gyorsan terjedt és korán képes volt arra, hogy Olaszországban a hatalmat is magához ragadja. A háború utáni válság 1923 körüli megszűnése után azonban ez a kapcsolat meggyengült, és az 1930-as években számos konzervatív-népi kormány harcolt a fasiszta ellenzéki csoportokkal. Azonban maguk a kormányok is jobbra tolódtak, és egyre inkább a nemzetiszocialista Németország sikeresnek tekintett modelljéhez igazodtak, illetve egyesek gazdasági szempontból is függővé váltak tőle.

A II. világháború alatt a német vezetés elsősorban a népi-konzervatív személyekre támaszkodott mind a szövetségesek, mind több megszállt ország esetében, és kevésbé a fasisztákra. Világos azonban, hogy még a fasiszta mozgalmakat marginalizáló rezsimek is szorosan együttműködtek a népi-konzervatívokkal az erőszak politikáját tekintve. Az „Új Rendben” rövid időre olyan egész Európára kiterjedő együttműködés jött létre, amely modellnek tekinthető, és amit Németországon kívül is széles körben elfogadtak. Korábban ez aligha tűnt volna lehetségesnek. A későbbiekben csak 1943–1944-ben, a német visszavonulás miatt sikerült egyes fasiszta mozgalmaknak újra befolyást szerezniük.

A hitleri uralom alóli felszabadulást követően a számvetés általában véve a fasisztákat érintette, míg Kelet-Európában ez a teljes jobboldali spektrumra kiterjedt. A kevésbé politikai profilú szereplők azonban a kulturális és a tudományos élet területén szinte akadálytalanul folytathatták tevékenységüket, legalábbis a kommunista hatalmi szférán kívül, és még az 1980-as években is befolyásoltak egyes szervezeteket és irányzatokat. Időközben Kelet-Európában megjelentek a népi áramlatok rehabilitálására irányuló tendenciák is, amelyek nem igen számolnak azzal a fatális szereppel, amit elődeik a 20. század első felében betöltöttek. Napjainkban ezért minden korábbinál nagyobb szükség van arra, hogy a korszak jobboldali spektrumának összehasonlító európai elemzését elvégezzük, ahogyan azt a fasiszta mozgalmak vonatkozásában részben már megtettük.

Felhasznált irodalom és források

- BENZ, Wolfgang (szerk.): Handbuch des Antisemitismus, 1–8 köt. München 2008–2015
BODÓ, Béla: The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921. New York 2019
BREUER, Stefan: Die Völkischen in Deutschland. Kaiserreich und Weimarer Republik. Darmstadt 2008
CROW, William L.: American Democracy in a Fascist Age. Dalhousie Review 1939/19. sz. 296–304.
DAFINGER, Johannes – POHL, Dieter (szerk.): A New Nationalist Europe Under Hitler. Concepts of Europe and Transnational Networks within the National Socialist Sphere of Influence (1933–1945). London 2019

- DAFINGER, Johannes: Kulturbeziehungen und informelle Netzwerke in Hitlers Europa. Die zwischenstaatlichen Gesellschaften 1933–1945. Diss. Phil. Univ. Klagenfurt 2017
- FAHLBUSCH, Michael – HAAR, Ingo – PINWINKLER, Alexander (szerk.): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Akteure, Netzwerke, Forschungsprogramme. Berlin 2017
- FRITZ, Regina (szerk.): Alma Mater Antisemitica. Akademisches Milieu, Juden und Antisemitismus an den Universitäten Europas zwischen 1918 und 1939. Wien 2016
- GERLACH, Christian: Der Mord an den europäischen Juden. Ursachen, Ereignisse, Dimensionen. München 2017
- GERWARTH, Robert: The Central European Counter-Revolution: Paramilitary Violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War. Past & Present 2008/1. sz. 175–209.
- HAGENLÜCKE, Heinz: Deutsche Vaterlandspartei. Die nationale Rechte am Ende des Kaiserreichs. Düsseldorf 1997
- HETTLING, Manfred (szerk.): Volksgeschichten im Europa der Zwischenkriegszeit. Göttingen 2003
- JACOBSEN, Hans-Adolf, Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938. Frankfurt a. M., Berlin 1968
- KRZYWIEC, Grzegorz: Polska bez Żydów. Studia z dziejów idei, wyobrażeń i praktyk antysemitycznych na ziemiach polskich początku XX wieku (1905–1914) [Lengyelország zsidók nélkül. Tanulmányok a 20. század eleji lengyelországi antiszemitizmus eszméi, felfogásai és gyakorlatok történetéről.]. Warszawa 2017
- NOLTE, Ernst: Der Faschismus in seiner Epoche. Action française – Italienischer Faschismus – Nationalsozialismus. München 1963
- NOLTE, Ernst: Die faschistischen Bewegungen. Die Krise des liberalen Systems und die Entwicklung der Faschismen. München 1966
- PAKSA, Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek szélsőjobbboldali mozgalma, pártjai, politikuskai, sajtója. Budapest 2013
- POHL, Dieter: Nationalsozialistische Verbrechen 1939–1945. Stuttgart 2022
- POHL, Dieter: Right-wing politics and the rise of Antisemitism in Europe, 1935–1940: A Survey. In: BAJOHHR, Frank (szerk.): Right-Wing Politics and the Rise of Antisemitism in Europe 1935–1941. Göttingen 2019, 19–38.
- PUSCHNER, Uwe: Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion. Darmstadt 2001
- REITTERATH, Jörn: „Was ist das Volk?“. Volks- und Gemeinschaftskonzepte der politischen Mitte in Deutschland 1917–1924. München 2016
- SANDACHE, Cristian: Doctrina național-creștină în România. București 1997
- SCHOLZ, Beate: Italienischer Faschismus als „Export“-Artikel (1927–1935). Ideologische und organisatorische Ansätze zur Verbreitung des Faschismus im Ausland. Diss. Phil. Univ. Trier 2001
- STILLER, Alexa: Völkische Politik. Praktiken der Exklusion und Inklusion in polnischen, französischen und slowenischen Annexionsgebieten 1939–1945. Göttingen 2022
- THOß, Bruno: Der Ludendorff-Kreis 1919–1923. München als Zentrum der mitteleuropäischen Gegenrevolution zwischen Revolution und Hitler. München 1978
- WALKENHORST, Peter: Nation – Volk – Rasse. Radikaler Nationalismus im Deutschen Kaiserreich 1890–1914. Göttingen 2007
- WEBER, Eugen: Rumania. In: ROGGER, Hans – WEBER, Eugen (szerk.): The European Right: A Historical Profile. Berkeley 1965, 501–574.
- WIADERNY, Bernhard: Nie chciała kolaboracja. Polscy politycy i nazistowskie Niemcy w lipcu 1940 [Nem kívánt együttműködés. Lengyel politikusok és a náci Németország 1940 júliusában]. Zeszyty Historyczne, 2002/142. sz. 131–140.
- WLADIKA, Michael: Hitlers Vätergeneration. Die Ursprünge des Nationalsozialismus in der k.u.k. Monarchie. Wien 2005.
- WYRWA, Ulrich: Die Internationalen Antijüdischen Kongresse von 1882 und 1883 in Dresden und Chemnitz. Zum Antisemitismus als europäischer Bewegung, Themenportal Europäische Geschichte (2021), <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-97317>